

УДК 130.2

ІДЕОЛОГІЯ ТА СУБ'ЄКТ У ПОСТКЛАСИЧНІЙ ЕПІСТЕМІ

Роман Мартинов

*Донбаський державний педагогічний університет,
кафедра філософії, соціально-політичних та правових наук
вул. Генерала Батюка, 19, 84100, м. Слов'янськ, Донецька обл., Україна*

Михайло Білоус

*Донбаський державний педагогічний університет,
кафедра філософії, соціально-політичних та правових наук
вул. Генерала Батюка, 19, 84100, м. Слов'янськ, Донецька обл., Україна*

На засадах прийомів дискурсивної аналітики та загальних принципів історико-філософської науки розроблено сучасне епістемологічне поле дослідження ідеології та суб'єкта у посткласичній філософії. Показана недоцільність заміни поняття «суб'єкт» термінами «актант», «агенс» тощо через антропологічне перевантаження.

Ключові слова: суб'єкт, ідеологія, практика, суб'єктивація, інтерпеляція, дискурс.

Постановка проблеми. Будь-яка ідеологія потребує легітимації, тобто вільного та всебічного визнання на ґрунті вже прийнятих спільнотою цінностей. Оскільки ідеологія є певним способом представленості світу, вона потребує відповідного, у тому числі, метафізичного обґрунтування. Запропонована стаття орієнтована не на зміщення дослідження в область політичних технологій і не зводиться до гносеологічного виміру розгляду ідеології як ілюзорної форми колективної свідомості, а направлена на обґрунтування лінгвістичного повороту в теорії ідеології, який передбачає залучення філософії суб'єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливе значення для соціально-філософського аналізу ідеологічного процесу мала робота світового класика з теорії ідеології К. Манхейма «Ідеологія та утопія», оскільки всі подальші дослідження ідеологічного процесу виходили переважно з ідей і установок К. Манхейма з вивчення ідеології. Сучасна західна думка дотримується постулату, що ідеологія – це помилкова, перетворена, ілюзорна свідомість. Саме у такому контексті пусте уявне є ніщо, на відміну від живої матеріальності реальних людей та систем їх відносин. Ідеологія як пусте уявне не має своєї власної історії (це, в принципі, відповідає первісним настановам марксизму). Такий негативний в цілому погляд на сутність ідеології та її роль у суспільстві та становленні суб'єкта був викладений в роботах Т.А. Адорно, Л. Альтюсера, Р. Арона, Д. Белла, Ю. Габермаса, М. Горкгаймера, Г. Маркузе, А. Турена та ін.

Вітчизняні автори (А. Артеменко, П. Кравченко, М. Михальченко, М. Попович, П. Ситник тощо), які досліджували актуальні філософські аспекти легітимації ідеології, виходили з того, що ідеологія є певним способом репрезентації уявного суб'єктів.

Проте, на наш погляд, потрібна не стільки критика ідеології як певне ствердження її в іншій модальності, а, насамперед, аналіз її доцільності. Розуміння ідеології як ілюзорної свідомості має сенс за умови можливості фіксації ідентичності соціального суб'єкта. Суб'єкт же як носій ідеології у сучасному суспільстві є децентрованим, а його ідентичність викликає сумніви. Тут ми стикаємося з суперечностями, властивими феномену суб'єктив-

ності в його ідеологічної проекції, а саме – з розривом між дійсною свідомістю та уявленнями свідомості, з розривом, який стає все більш глибоким. Іншими словами, ми маємо справу з певним суб'єктивним залишком, не виведеним з жорстких і примусових ідеологічних установок. Крім того, у цьому вбачається специфічний тип взаємовідносин суб'єкта з реальністю, в якому власні породження свідомості можуть домінувати над об'єктивністю. На наш погляд, ідеологія безпосередньо пов'язана з суб'єктом, і тому нагальною є потреба розуміння їх взаємодії. **Метою** даної статті є аналіз умов можливості виникнення та існування загального проблемного поля ідеології та суб'єкта у посткласичній філософії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відмова від суб'єктності може мати серйозні наслідки для ідеології, оскільки призведе до руйнування основних гуманістичних цінностей, на яких засновується сучасне суспільне життя, як-то – свідомість, самовизначення тощо. Так, модерна ідеологія центрувалася навколо проблематики та цінності суб'єкта, його свідомості та самосвідомості, рефлексії та вільної дії, що зводилося до представлення індивіда як наділеного унікальною ідентичністю «Я», неповторною суттю, базисної метою якого є самореалізація. Суб'єкт, який має матеріалістичне забарвлення за часів Відродження, у Новий час починає ототожнюватися зі свідомістю. Такий суб'єкт керується розумом, оскільки саме розум є стрижнем суб'єктної самореалізації. З Декартом виникнення свідомості – суб'єкта, який уявляє та захоплюється волею до панування і знання – пересувається до центру світу. Вся метафізика, починаючи з Нового часу і закінчуючи деякими мислителями сьогодення, притримується тлумачення про суть та істину, як це намічено Декартом [3, с. 188]. Традиційна метафізика суттєво руйнується – суб'єкт стає таким, що сам обґрунтовується. Дистанційованість світу та суб'єкта надає можливості останньому зайняти будь-який топос та наполягати на своєму баченні світу як єдино можливому. Але ж, згідно Гайдеггера, вчення про значення вкорінене в онтології тут-буття. Успіх або поразка його залежить від долі онтології. Витлумачення світу з кінця 17 сторіччя з усе більшою винятковістю вкорінюється в антропології, і це знаходить свій вираз в тому, що ґрунтовне відношення людини до суцього в цілому все більше визначається як світогляд. Фундаментальним, детермінуючим процесом Нового часу є процес завоювання світу, який став образом. Культурним виразом метафізики стає гуманізм, а економіко-технічною його маніфестацією виступають наука, техніка і промисловість [4, с. 62]. Модерна ідеологія стає об'єктом критики, прихильники якої простежують відповідні розриви сучасного дискурсу суб'єкта. Суб'єкт епохи модерна, будучи частиною антропоцентричного дискурсу, дискредитував себе різними репресивними наслідками як для природи і суспільства, так і для соціальності власне самої людини.

З іншого боку, до цього спонукають і сучасні реалії. Так, у XX – XXI ст. ідеологія стає способом перетворення соціальної дійсності в ілюзію, здатну не тільки укрити соціального суб'єкта від травматичної за своєю суттю об'єктивної реальності, але й перетворити надлишкову насолоду в атрибут індивідуального існування. Сучасна ідеологія являє собою сферу діяльності новітнього соціального суб'єкта, що характеризується нездатністю подолати ефект знакової перенасиченості соціального простору, і, отже, є носієм способу споживання, який не залишає людині можливості виходу за межі кордонів недосяжного об'єкта бажання.

На нашу думку, дискусії з приводу реконструкції філософій суб'єкта створюються саме з абсолютно конкретних, у тому числі, й ідеологічних завдань введення чергового образу суб'єкта. Так, сучасність демонструє значну кількість різних ідеологій, які потребують їх визнання. Парадигма суб'єктності виявляється необхідним горизонтом для ідеологічного дискурсу як інстанція активності. Саме тому недоцільними уявляються ідеї найбільш ра-

дикальних посткласичних авторів, які взагалі пропонують елімінувати поняття «суб'єкта» через термінологічне антропологічне перевантаження, замінюючи його більш технічними термінами, такими як «актант», «агенс» тощо.

А. Артеменко звертає увагу на необхідність знаходження «поняття, яке б фіксувало нову номінальну спільність, відповідну універсальним вимогам правової думки і соціальної філософії, і не відсилає нас в процесі ідентифікації до територіальної, етнічної чи політичної спільності. Саме тому поняття «суб'єкт» набуло особливого статусу, який допомагає уникнути прив'язки до тимчасового визначення, культурного середовища, політичної заангажованості» [2, с. 18].

Якщо класична філософія акцентувала увагу на раціоналізації суб'єкта, то посткласична звертається до його свободи, причому свободи як звільнення від комунітарних правил та трансцендентного дискурсу. Самого суб'єкта не можна визначати в будь-яких класичних термінах. Критика гуманізму сприяла виключенню всіх постметафізичних звернень до сутностей, до усталених цінностей, до природних законів. Та ця критика не спрямована на ідею суб'єкта, оскільки він протиставлений будь-якій сутності; у нього відсутній жодний субстанціальний зміст. Зазначене не має ніякого постійного субстанціального змісту. Ця загальна трансформація філософського аналізу може бути конкретно виражена доданням нового сенсу традиційному поняттю історичності.

Трансформація ідеї суспільства призвела до виникнення ідеї політичної постійно змінної концепції суспільного життя та до ідеї суб'єкта, що творче змінює усталені способи єдності суспільного життя. Суб'єкт як такий в результаті перестає бути володарем світу та розуму, але залишається творцем себе. Значення суб'єкта-свідомості свідчить про номадність сучасного суспільного життя, що прагне до визначення незалежно від держави.

Саме тому починаються археологічні пошуки альтернативного суб'єкта в історії філософії. На наш погляд, у нагоді тут стане саме філософська археологія, оскільки для неї істотними є, перш за все, внутрішньо властиві дискурси опозиції. Вона зайнята дослідженням неадекватності об'єктів, розбіжностями модальностей, несумісністю концептів, випадками виключення теоретичного вибору. Наступним її завданням є виявлення відмінності ролей всіх форм опозиції в дискурсивній практиці. Археологія знання потрібна не для того, щоб редукувати різноманіття дискурсів і відображати єдність, підсумовувати їх, а для того, щоб розділити їх різноманітність на окремі фігури. Наслідком археологічного порівняння є не об'єднання, але поділ.

На думку Фуко, існуюча філософія суб'єкта була не в змозі адекватно відповісти на виклики сучасності. Майже одночасно Лакан показав, що через мову хворого і через симптоми його неврозу говорить структура мови, а не суб'єкт. Фуко, підтримуючи основні ідеї Лакана, намагався знайти такі раціональні форми аналізу, які не зверталися б до ідеї суб'єкта. Фуко стверджував суб'єкта як точку перетину різних історично сформованих дискурсів, у результаті чого він опинявся позбавленим автономії й єдності. Мислення у термінах суб'єктивності Фуко заміняв побудовою «антропології конкретної людини», яка перетворювалася на особливого роду історичний аналіз і критику усталених розумових і культурних передумов. У цих конструкціях народжувався його критичний метод – метод археології, який розумівся як філософська робота, сконцентрована на аналізі умов можливості виникнення та існування поля того чи іншого феномена культури [5, с. 151].

В археології суб'єкта, запропонованій М. Фуко, моментом народження суб'єкта вважається філософія Канта як зміна способу презентації даного. Для І. Канта неприйнятний емпіричний суб'єкт через його нездатність до апріорного позадосвідного знання. Емпіричний суб'єкт не володіє ні всезагальністю, ні необхідністю, на відміну від суб'єкта

трансцендентального, якому притаманне не тільки пізнання загального, але й здатність до моральної дії. Тобто кантівський трансцендентальний суб'єкт є загальною однаковою інстанцією, здатною до пізнання та моральної дії. Розумність та моральність є, згідно Канту, найглибшим виміром людини. Тож, відсутність або зменшення розумності призводить до відповідного зменшення суб'єктності. Таким чином, можна сказати, що Кант не нищить суб'єкта, проте він проблематизує його, ставить питання про нього так, що при змінених відповідях на ці питання суб'єкт руйнується сам. Саме такі, інші відповіді на кантівські питання і дає М. Фуко. Виділення теми соціально-історичної конституції суб'єктивності як лейтмотиву свідомості дозволяє Фуко цілком виразно представити химерну з першого погляду траєкторію своєї дослідницької еволюції і заявити, що враження розриву з філософською традицією, що виникає від читання його робіт, є абсолютно поверхневим: археологія розкриває формування суб'єктивності як поле політичної боротьби, і саме в цьому зв'язку Фуко звертається до вивчення феномену влади. Суб'єкт у М. Фуко є подвосним: з одного боку, суб'єкт, що перебуває в підпорядкуванні іншого через контроль і залежність, тобто той, кого проблематично називати суб'єктом, і, з другого боку, суб'єкт, який прив'язаний до своєї ідентичності через свідомість або самопізнання [5, с. 143]. І в тому, і в іншому випадках йдеться про форму влади, яка поневолює і підпорядковує.

У Фуко дискурс виходить не з об'єкта: ідеологія носить підлеглий характер, самі ідеї у нього наближаються до практики. Дискурс уже править, тому немає необхідності шукати інші джерела влади. М. Фуко переміщує центр уваги з ідей інтелектуальної еліти на дискурс дисциплінарних інститутів, які безпосередньо впливають на громадське життя. Тобто ідеологія займає підлегле місце по відношенню до інститутів влади. Ідеологію формують інститути влади і вони завжди будуть вимагати від науки освячення своїх ідеологічних позицій. Міркування для Фуко є вже владою і не потребують в пошуках собі якихось матеріальних сил. З його точки зору, для критичної теорії історії найважливіше перенесення фокусу від піднесених, але обмежених інтелектуальних ідей в напрямку цивільних, світських міркувань дисциплінарних інститутів, які більше впливають на повсякденне життя суспільства. У цьому випадку ідеологія не є міркуваннями обраних, а є звичайною прозою життя, зіткненням декількох взаємозалежних суб'єктів. Людина як суб'єкт або зовсім виводиться за межі філософського розгляду, або її розуміють як щось залежне, похідне від спів-буттєвості (тобто спільного буття) різних автономних соціально-культурних практик (наприклад, як «функція дискурсивних практик»). Оскільки ця методологічна стратегія подолання метафізики призводить до відмови від метафізичного гуманізму, Альтюссер назвав її «теоретичним антигуманізмом».

Тим не менш, фукольдівські тлумачення суб'єкта й ідеології перетинаються із альтюссерівськими ідеями інтерпеляції. Суб'єкт для нього існує тільки завдяки ідеології, при чому будь-яка ідеологія розробляє притаманне їй тлумачення суб'єкта та дискурсивні межі, у яких він відчуває себе вільним. «Категорія суб'єкта є конститутивною для будь-якої ідеології, але в той же час треба відзначити, що категорія суб'єкта є конститутивною для будь-якої ідеології тільки тому, що функція будь-якої ідеології — «конституювати» конкретних індивідуумів в суб'єктів. Саме в цьому подвійному процесі конституювання і здійснюється функціонування будь-якої ідеології, оскільки ідеологія є не що інше, як функціонування в матеріальних формах існування цього функціонування» [1]. Процес ідентифікації суб'єкта відбувається через інтерпеляцію, звернення, яке змушує людину зреагувати, тим самим заявивши себе суб'єктом. Інтерпеляція уможливорює існування людини як суб'єкта, тобто існування як таке. Людина боїться не обернутися, оскільки тим самим вона ризикує не вбудуватися у структуру буття, не відчувати себе у ньому.

Висновки. Ідеологія і суб'єкт у посткласичній епістемі не втратили свого значення. Під владу ідеології людина потрапляє, будучи слухачем чи промовцем: певний дискурс змушує її визначити себе в якості суб'єкта та присвоїти йому певні дії та стани, дотримуючись встановлених і несвідомих норм артикуляції. М. Фуко «кінцем людини» позначав зникнення певних типів дискурсів, які субстанціювали суб'єкта в деконтекстуалізованому вигляді. Він не шукає загальні метафізичні ідеї, а, скоріше, застосовує концептуальні засоби, що надають можливості виявити взаємодії не тільки між різними видами дискурсивних практик, але і між дискурсивними і недискурсивними практиками. В постіндустріальному суспільстві мова має перетворитися на незалежну силу, що взаємодіє з працею і життям, що ставить під сумнів буття людини як автономної сутності: «Людина вмирає, залишаються структури». Ідеологічні машини у сучасних реаліях працюють ще досконаліше, ніж за часів М. Фуко, часто саме вони надають можливості людині знайти свою суб'єктність, і, відповідно, місце в бутті.

Список використаної літератури:

1. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства / Луи Альтюссер // Неприкосновенный запас. – 2011. – № 3 (77) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/3>.
2. Артеменко А.П. Идеология субъекта: социально-правовой аспект / А. Артеменко – Гуманітарний часопис, 2015. – № 1 – С. 16-23.
3. Турен А. Повернення дієвця / А. Турен, пер. с фр. О. Гуджен, О. Подемченко, Т. Шваб. – К. : «Альтерпрес», 2003. – 320 с.
4. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер – С-Пб. : Наука, 2002. – 452 с.
5. Фуко М. Археология знания / М. Фуко – Киев : Ника-Центр, 1996. – 208 с.

IDEOLOGY AND SUBJECT IN THE POST-CLASSICAL EPISMETIC

Roman Martynov

*Donbas State Pedagogical University,
Department of Philosophy, Socio-Political and Law Sciences
General Batyuk str., 19, 84100, Slavyansk, Donetsk region, Ukraine*

Mykhailo Bilous

*Donbas State Pedagogical University,
Department of Philosophy, Socio-Political and Law Sciences
General Batyuk str., 19, 84100, Slavyansk, Donetsk region, Ukraine*

On the basis of methods of discursive analytics and general principles of historical and philosophical science, a modern epistemological field of study of ideology and subject in post-classical philosophy was developed. It is shown that it is not necessary to replace the concept of “subject” through anthropological overload with the terms “actant”, “agent”, etc.

Key words: subject, ideology, practice, subjection, interpellation, discourse.